

Horvath Iván

József Attila és a párt

"Egy osztályharcos pöcegödörben
megannyi versed elrohad".¹

József Attila évtizedek óta a párt első számú klasszikusa, feltétlen hivatkozási alap. Neve valósággal áruvédjegy. Ha azonban pártbeli fogadtatásának történetét tanulmányozzuk, úgy találjuk, hogy ez a történet eppoly tanulságos, mint amennyire viszontagságos és fordulatos.

Kizáratásáról; a kérdés története

Nem kell a szót azokra a hirhedt támadásokra vesztegetni, amelyek a párt részéről még életében érték, hiszen mindnyájan tudunk róluk. De alkalmasint nem vetünk számot azzal, hogy József Attila párttagságának viszonylag harmonikus korszaka végül is mily kurtára szabatott. Valamikor az 1930-as esztendő második felében lépett be, s alig háromnegyed évvel később már olvashatta a moszkvai "Sarló és Kalapács" cikkében, hogy lefaszították. Pákozdy Ferenc rosszhiszemű bírálata, ama bizonyos Téglás Ferenc álnevű, még ma is ismeretlen elvtárs útszéli támadása, mellőztetése az írókongresszuson, mind megannyi jól ismert esemény, de mégis magyarázatra szorulnának. József Attiláról életében kevesen tudták – főként a "Szép Szó" kora tudta –, hogy nagy költő. De általában nem is gyűlöltek sehol, csak ez a Hidas Antal-, Liles Béla-, Zalka Máté-, Pákozdy Ferenc-, Téglás Ferenc-, Barai János stb.-féle társaság. Miért éppen ők?

Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy akadt azért a költőnek értő és támogató és mégis kommunista kritikusa Bálint György személyében, aki majd a legnagyobb példányszámú Cserépfalvi-féle összkiadások sajtó alá rendezője lesz. Bálint a "Gondolat" című kommunista folyóiratban védelmébe vette a költő utolsó verskötetét, így: "és mégis reméljük – a költő érdekében is – hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelénkezés nem marad állandó. Emberi és művészi szempontból egyaránt meddő volna sokáig itt időzni. Még húsz-harminc ilyen vers – és a legszebben hangszerelt, legösszintébben átélt pszichoanalitikus felismerések is szárazzá válnak, személyes ügy helyett egyszerűen csak magánügy lesz belőlük. A bűvár részéről megrázó és nagyjelentőségű teljesítmény, ha lemegy az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenn is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem árulásnak, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. ... De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, a termelési erőket odakint."² Nem volna igazságos az utókor fölényes bolcsességével szörnyűlködni azon, hogy Bálint György éppen a Nagyon fáj-t, a magyar irodalom e csodáját védelmezte. Helyesen cselekedett. De helyesen tesszük mi is, ha jelentőséget tulajdonítunk annak a körülménynek, hogy a kötet a párt folyóiratában egyáltalán védelemre szorult.

A következő korszak 1945-ben kezdődött, és eltartott vagy tizenöt évig. Ekkor a párt művelődéspolitikai irányításának az volt az álláspontja, hogy az illegális KMP szektás vezetése rettenetes hibát követett el azzal, hogy a költőt – valamikor 1932 és 1934 között – kizáratta.³ Ezekben az években vált József Attila a magyar kommunista irodalom pantheonjának középponti alakjává.

Az 1956 utáni esztendőök már egy harmadik korszak, egy új, hivatalos tantétel alakulásának évei. E felfogás részletes megfogalmazása azonban

1963-ig, Vértess György nevezetes közleményéig várattott magára.⁴ Vértess azt állította, hogy József Attila kizáratása legenda, amelyet bizonyos személyek - Déry Tibortól Arthur Koestleren át Horváth Mártonig - elterjesztettek, holott a valóságban József Attilának a párttal való szervezett kapcsolata sohasem szakadt meg.⁵ A cikknek nemcsak az volt a célja, hogy utólag még szorosabbra vonja József Attila és a párt kapcsolatát, hanem az is, hogy a pártot irodalompolitikai kérdésekben tévedhetetlennek mutassa be. Nem szabad elfelejtenünk, hogy amikor Vértess tanulmányának megírásához látott, akkor még súlyos börtönbüntetéseket töltötték olyan kommunista írók és újságírók, mint Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor, Vásárhelyi Miklós és Zelk Zoltán, de Lukács György romániai internálásának idejére és más dolgokra is még sokan emlékeztek. Márpedig ha a párt József Attila esetében egyszer már tévedett, akkor más írók esetében szintén tévedhet.

Vértess tanulmányára - mely utóbb könyvecskévé terebélyesedett⁶ - néhány tiltakozó válaszcikk érkezett, többnyire a költő egykori barátainak tollából. Mivel ezek valamennyien cáfolták Vértess tételét, illetékes helyen az a döntés született, hogy nem közölhetők. Helyettük Szabolcsi Miklós egyeztető tanulmánya látott napvilágot.⁷ Szabolcsi bőven merített a hozzáférhetetlen, kéziratoss válaszok szövegéből, ám végül is a "lehagyták" kifejezés arany középutja mellett döntött. József Attilát eszerint alakilag nem zárták ki, de - főleg konspirációs okokból - lazították, majd lassan meg is szüntették a párttal való szervezett kapcsolatát.

Hűszegynéhány esztendőtt kellett várni, hogy a kizáras kérdését nyilvánosan vitatni lehessen. Az 1963-65 táján íródott vitacikkekből a tavalyi Kritikában megjelenhetett kettő: Horváth Mártoné,⁸ majd Hollós Korvin Lajosé.⁹ Még új viszontválasz is íródott: ebben Ujhelyi József ismét cáfolta a kizáratást.¹⁰ Bekapcsolódott a vitába Gyertyán Ervin¹¹ és Szabolcsi Miklós is.¹² Gyertyán azzal vádolta Szabolcsit, hogy az általa szerkesztett József Attila Emlékkönyv épp ebben a kérdésben meg van cenzúrázva.¹³ Szabolcsi nagyon részletesen, kilenc számozott pontban válaszolt e vádra, ám a fő kérdésben, a kizáras kérdésében rendkívül megfontoltan nem nyilatkozott.¹⁴

Nehéz a dolgunk nekünk, filológusoknak. Hozzászoktunk ahhoz, hogy mindenben kételkedni kell. Am különösen nehéz a helyzetünk, ha hivatásos hazudozóknak vagyunk kiszolgáltatva. Ime egy példa. A hűszegynéhány éve a cenzúra rostáján fennakadt cikkekből kettő, mint mondtam, tavaly megjelenhetett. E nagy szabadságot emlékezetem szerint valamelyest megelőzte, szinte bevezette, hogy Marosán György a TV nyilvánossága előtt kijelentette: József Attilát annak idején bizony kizárták a pártból. S egy régebbi történet: úgy képezem, Vértess György az 1957. december 5-én tartott József Attila-emlékünnepegségből meríthetett ihletet kutatásai megkezdéséhez: ekkor hangzott el először a később Vértess nevével forgalomba került tétel. Az ünnepség szónoka ugyanis így fogalmazott: "Hazugság, hogy József Attilát a párt kizárta."¹⁵ Ez az ünnepi szónok - kell-e mondanom? - szintén Marosán György volt. Am hiába minden ködösítés: a források tanulmányozása mindig meghozza a maga gyümölcseit.

Helyes ezért, ha magának a költőnek 1933-34-ben írott politikai tanulmányait forgatjuk okulásul. Fény derül ezekből mindazokra a lényeges elvi ellentétekre, amelyeknek következtében József Attila 1934-ben megszűnt kommunista lenni. Hogy kizárták-e, vagy sem, ezek után mellékes kérdéssé zsugorodik. József Attila e tanulmányaihoz, melyek a napnál világosabban mutatják álláspontját, s melyeket a szakirodalom tapintatosan mindig mellőz, végül hozzá fogok csatolni egy kisebb jelentőségű, eddig ismeretlen József Attila-kéziratot, mely a prózai művek készülő új kritikai kiadásának munkálatai közben,¹⁶ néhány éve került elő.

József Attila elvi kifogásai főleg négy területre vonatkoznak: a fasizmusokkal szembeni fellépés hiányára, a proletárdiktatúrára, a pártidiktatúrára és a kommunista művészetpolitikára. Időkimélés céljából ezúttal inkább csak az elsővel foglalkozom, s. azzal sem részletesen.¹⁷

A fasizmus megítélése

József Attilát, tudjuk, rövid pártbeli pályafutása alatt unos-untalan lefaszízták. Ezt tették a platformtervezet szerzői, ezt Téglás Ferenc. De vajon olyan rettenetes szitokszó volt-e a "fasiszta" - egy kommunista szájából? A mi nemzedékünk - Auschwitz, Varsó, a keleti front hekatombái után - gondolkodás nélkül igennel válaszol, s ez némiképp történelmietlen. A 30-as évek elején még messze vagyunk nemhogy a II. világháborútól, de a Kristályéjszakától is. Még a kommunisták sem láttak a jövőbe, sőt azt mondhatjuk, ők a legkevésbé. A kommunisták nem mérhették fel a weimari parlamenti rendszer bukásának valódi jelentőségét, hiszen - Lenin óta - elnéző mosollyal vagy éppen megvetéssel figyelték a parlamenti játszadozások áldemokráciáját. A kommunista - miként Kende Péter tanulmányában olvashatjuk¹⁸ - nem tarthatja tiszteletben, mert nem tarthatja igazi demokráciának azt, ha a szavazók többsége olyan pártot juttat hatalomhoz, melynek semmi kifogása nincs az embernek ember által való kizsákmányolása, magyarul a magántulajdon ellen. Ilyenkor a kommunistának azt kell mondania, hogy ez a választás, bármily titkos és bármily általános volt is, nem volt igazán demokratikus, mert eredménye nem fejezi ki a nép igazi érdekeit. (A nép igazi érdekeit egy tan tartalmazza, ezt a tant pedig egy arra egyedül hivatott testület értelmezi.) Az is gátolta a tisztánlátást, hogy a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió egyaránt - bár különböző alapon - teljes érzéketlenséget tanúsított az egyéni szabadság és rabság ellentéte iránt; ezt az ellentétet egyik országban sem lehetett hivatalos nyelven még csak megfogalmazni sem. S a harmadik ok: a tökések demokráciák rövidlátó politikája folytán a szovjet diplomácia már Rapallo óta gyakran kényszerült arra, hogy elsősorban a világháború veszteségeinek körében tájékozódjék. Végül is érthető, hogy Hitler hatalomrajutásától 1941-ig csupán négy olyan, Dimitrov és Litvinov neve által fémjelzett, nagyszerű esztendő akadt, amikor a Szovjetunió feladta, sajnos csak ideiglenesen, az egyenlő távolságtartás elvét, amikor jobban tartott a Harmadik Birodalomtól, mint a tökések demokráciáktól. A Szovjetunió és Németország ellentéteinek gyökere semmiképp nem a parlamenti rendszer kiiktatása, nem a Führerprinzip, de még csak nem is az antiszemitizmus volt, hanem az, hogy Németország is tökések állam lévén, éppoly agresszíven, gyakran még agresszívebben helyezkedett szembe a kommunizmussal, mint a többi. Annak megítélése azonban, hogy a náci rendszer távolabb áll-e a kommunizmustól, mint általában a tökések rendszerek, vagy éppenséggel közelebb áll hozzá, nem volt egyszerű feladat, különösen pedig nem a 30-as évek első felében. A nácipárt a nemzetközi munkásmozgalomtól plagizálta nevét és - horogkereszttel eléktelenített - vörös lobogóját. Annak a jólismert 19-es magyar plakátnak, amelyen a munkás bezúzza a tözsdepalota kupoláját, a liliputi tökések pedig a szélrózsa minden irányába szétszaladnak, ők is alkalmazták egyik változatát, igaz, hogy itt az SA-legény horogkeresztes karszalagot visel. A kommunizmussal szemben elfoglalandó elvi álláspont kérdése hosszú ideig vita tárgya volt a nácipártban. Ez a vita végérvényesen csak a hosszú kések éjszakáján dőlt el. A Röhm-puccs előtt megjelent berlini vicclap a következő kérdést tette fel: Miért olyan a SA-legény, mint az angol bélszín? Válasz: Mert kívül barna, belül vörös. Amikor a nácipárt Strasser-fivérek vezette balszárnyát, mely a termelőeszközök köztulajdonba vételét követelte, 1934-ben Hitler a

hátterbe szorítja, illetve fizikailag megsemmisíti, Goebbels még azon tönődik, hogy ne csatlakozzék-e a pártszakadás eredményeképp a náci pártból kiváló csoporthoz, a Nacionalbolschewistische Deutsche Arbeiterpartei-hoz. Nem volt könnyű tehát tisztán látni, Magyarországon pedig különösen nem. Ahogy Röhm, vagy Goebbels, vagy Mussolini, úgy Szálasi Ferenc is majd a baloldaltól érkezik. A magyar kommunisták egyik kedvence, József Attila jóbarátja, Ráth Kálmán őrnagy, megalapítja a Nemzeti Kommunista Pártot, mely egy idő után majd be fog olvadni a nyilaspártba. Még mindig nincs eléggé feltárva a nyilaspárt balszárnyának, a szegényparaszti kaszásokeresztes mozgalomnak a története. Annyi bizonyos, hogy a földreform Gömbös és az új Szellemi Front után majd a nyilasok munkatervébe is bekerül. Szinte csak a "Szép Szó" marad olyan baloldali folyóirat, mely nem minden áron és nem akárkinek a kezéből óhajtja a földreformot. Rendkívül tanulságos, hogy már a II. világháború kitörése körüli években, sőt a fasizmusok veresége után is, Revai József, majd még erőteljesebben Lukács György, a "Szép Szó" bírálatában a folyóiratnak ezt a ritka erényét állítja pellengérré.¹⁹

A kommunistákat a pártfegyelem még Hitler hatalomra jutása után is arra kötelezte, hogy ne merjenek a náciak ellen együttműködni a szociáldemokratákkal, mert értékkülönbség a kettő között nincsen. József Attila azonban, aki úgy látta, hogy Hitler még a szociáldemokratáknál is nagyobb ellenség, nyilvánosan, egy kommunista folyóiratban tett hitet az antifasiszta munkásegység mellett, és így a pártfegyelem betartása ellen uszított. Bölcs cikkének záró mondatait szó szerint idézem: "S egy jámbor óhajítás: - Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbre való."²⁰

Ha kizárták, ezért zárták ki, bizonyos szempontból joggal. Hisz egy hierarchikus felépítésű pártban nem képzelhető nagyobb eretnekség, mint olyan pártvonalat képviselni, mely csak utóbb (az adott esetben két évvel később, a Komintern VII. kongresszusán) fog megszületni. A cikket szerkesztőségi megjegyzés, majd a következő számban Téglás Ferenc őrvongó válasza követte.

Ez az ügy 1933-ban történt. A költő következő tanulmánya már nem kommunista fórumon jelent meg, hanem egynesen a "Szocializmus"-ban: a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratában. Az adott viszonyok, adóz pártharcok között, így figyelmeztet Hollós Korvin Lajos,²¹ kommunista itt nem közölhetett cikket. József Attila 1934 novemberében, tanulmánya megjelenésekor már nem kommunista.

Ebben az írásában immár nemcsak azzal vádolja a kommunistákat, hogy nem hajlandók együttműködni a szociáldemokratákkal a fasizmusok elleni harcban, hanem azzal is, hogy botor politikájukkal cselekvőleg segítik a fasizmusok térhódítását. Egyes országokban, írja, "a bosevizmustól eliszonyodó tömegekre támadó fasizmusok diadalmaskodnak".²² S itt egy hosszabb idézet éreztet igéretre igénybe venni az Olvasó türelmét: "A fasizmusok meg éppen a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el. Bizonyára rákényszerülnek erre. A közösségi elvet állítják előtérbe, éppen nem a társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem az állami, korlátok szabó, korlátolt nemzeti, faji, állami stb. közösségi elvet. Tehát a közösség elve, ha torz formában is, de kísért már az emberek ráérősségének az öntudatában, amelyeket eddig - látszólag - az a közösségi elv vezérelt. Ez a közösségre törekvő öntudat tagadhatatlanul zavart. De a világ nemcsak a közösségre vágyik. Egyben sebeit mutogatva kiált a fajdolgok öntudat után."

A bosevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete. és tovább terjeszti a zavart

elméleti téren, ahogy politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útjuk...²³

A bolsevizmus azért sem jelent vonzó alternatívát a fasiszmusokkal szemben, mert egy szűk értelemben vett proletárdiktatúrát óhajt bevezetni egy olyan demokratikus diktatúra helyett, mely a kizsákmányolók kivételével mindenki másnak a legteljesebb demokrácia lenne. (József Attila itt a KMP hajdani Landler-frakciójához, a Blum-téziseket megfogalmazó Lukács Györgyhez állt viszonylag közel.)²⁴ A proletárdiktatúra bolsevik felfogásának bírálatában a költő még a pártidiktatúra kérdését is felvetette, íme: "A bolsevista elmélet ... fölvesz - legalább egy vagy két emberöltőre szóló - átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tökések gazdasági parancsuralmával. és ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellentmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el."²⁵ Mivel József Attila szerint a termelőeszközök állami tulajdonba vétele még nem jelenti valódi társadalmazást, Leninnek erre a mondatára - "Szovjethatalom plusz villamosítás - ez a szocializmus!" - csak így felel: "Ha ilyen egyszerű volna a dolog!"²⁶

A költő ezután is még számos politikai tanulmányt írt, de ahogy korábbi enémű írásai évekig csakis kommunista befolyás alatt álló kiadványokban jelentek meg, ettől kezdve sohasem adott cikket nekik, legfőljebb verset, harmadközlésre. A költő megszakította a párttal való közösségét.

A most bemutatandó ismeretlen kézirat²⁷ egy a pártművészet kérdésével foglalkozó tanulmány 1934-ben papírra vetett fogalmazványának töredéke. Nincs benne a többi 33-as, 34-es tanulmányhoz fogható gondolati kincs, stílusa meglepően erős- és lendülettelen. Régen, az alkotáslélektani szemlélet virágkorában azt mondtuk volna rá: kinban született. Egy dolog bizonyos: azokat a mondatokat, amelyekben expressis verbis elhatárolja magát a kommunistáktól, és bejelenti, hogy a szociáldemokratákhoz csatlakozik, soha, semmilyen formában nem tette közzé. Ebben a legmagasabb erkölcsiség tanújelét láthatjuk. József Attila, fittyet hányva a pártfegyelemnek, nemcsak hirdette az antifasiszta népfront szükséges voltát, hanem el is hitte, így önmagára is kötelezőnek ismerte el annak szabályait.

A szöveg jelentőségét tehát nem szabad mértéktelenül felnagyítanunk.

Egy kézirat töredék 1934-ből

E sorok írója költő. Ismeri a tudós szociológusok, közgazdák, politikusok elméleteit. Értetni véli a bolsevistákat, akik azt a hősi²⁸ lendületet kívánják a munkásoktól, melyben a mindennapi élettől szült apró vágyaikat²⁹ kellene megtagadniok - persze csak átmenetileg, mindössze harminc-negyven³⁰ évig - az osztály magasztos gondolataért. Értetni véli a³¹ szociáldemokratákat, akik - éppen megfordítva, mint a bolsevizmus hívei - a megszervezett osztály anyagi, azaz gazdasági és politikai erejével akarják az egyes munkás, az összes egyed útját egyengetni a mindennapi élet apró, de elengedhetetlen örömei felé. Amazokban³² egy idejét múlt hősiességnek³³ aktualizált agresszív gyönyöre tartja a lelket, olthatatlan szomjuk

hátterbe szorítja, illetve fizikailag megsemmisíti, Goebbels még azon tűnődik, hogy ne csatlakozzék-e a pártszakadás eredményeképp a nácipártból kiváló csoporthoz, a Nazionalbolschewistische Deutsche Arbeiterpartei-hoz. Nem volt könnyű tehát tisztán látni, Magyarországon pedig különösen nem. Ahogy Róhm, vagy Goebbels, vagy Mussolini, úgy Szálasi Ferenc is majd a baloldaltól érkezik. A magyar kommunisták egyik kedvence, József Áttila jóbarátja, Rátz Kálmán őrnagy, megalapítja a Nemzeti Kommunista Pártot, mely egy idő után majd be fog olvadni a nyilaspártba. Még mindig nincs eléggé feltárva a nyilaspárt balszárnyának, a szegényparaszti kaszárskeresztes mozgalomnak a története. Annyi bizonyos, hogy a földreform Gömbös és az Új Szellemi Front után majd a nyilasok munkatervébe is bekerül. Szinte csak a "Szép Szó" marad olyan baloldali folyóirat, mely nem minden áron és nem akárkinek a kezéből onajtja a földreformot. Rendkívül tanulságos, hogy már a II. világháború kitörése körüli években, sőt a fasiszmusok veresége után is, Révai József, majd még erőteljesebben Lukács György, a "Szép Szó" bírálatában a folyóiratnak ezt a ritka erényét állítja pellengérre.¹⁹

A kommunistákat a partfegyelem még Hitler hatalomrajutása után is arra kötelezte, hogy ne merjenek a nácik ellen együttműködni a szociáldemokratákkal, mert értékkülönbség a kettő között nincsen. József Áttila azonban, aki úgy látta, hogy Hitler még a szociáldemokratáknál is nagyobb ellenség, nyilvánosan, egy kommunista folyóiratban tett hitet az antifasiszta munkásegység mellett, és így a partfegyelem betartása ellen uszított. Bölcs cikkének záró mondatait szó szerint idézem: "S egy jámbor óhajítás: - Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi partfegyelemnél előbbre való."²⁰

Ha kizárták, ezért zárták ki, bizonyos szempontból joggal. Hisz egy hierarchikus felépítésű pártban nem képzelhető nagyobb eretnokség, mint olyan pártvonalat képviselni, mely csak utóbb (az adott esetben két évvel később, a Komintern VII. kongresszusán) fog megszületni. A cikket szerkesztőségi megjegyzés, majd a következő számban Téglás Ferenc őrlőngő válasza követte.

Ez az ügy 1933-ban történt. A költő következő tanulmánya már nem kommunista fórumon jelent meg, hanem egynesen a "Szocializmus"-ban: a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratában. Az adott viszonyok, adóz pártharcok között, így figyelmeztet Hollós Korvin Lajos,²¹ kommunista itt nem közölhetett cikket. József Áttila 1934 novemberében, tanulmánya megjelenésekor már nem kommunista.

Ebben az írásában immár nemcsak azzal vádolja a kommunistákat, hogy nem hajlandók együttműködni a szociáldemokratákkal a fasiszmusok elleni harcban, hanem azzal is, hogy botor politikájukkal cselekvőleg segítik a fasiszmusok térhódítását. Egyes országokban, írja, "a bosevizmustól eliszonyodó tömegekre támadó fasiszmusok diadalmaskodnak".²² S itt egy hosszabb idézet erejéig is szeretném igénybe venni az Olvasó türelmét: "A fasiszmusok meg öpögéssel a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el. Bizonyára rákényszerülnek erre. A közösségi elvet állítják előtérbe, csak éppen nem a társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem a faj-, kor-, nemzet-, korlátok szabó, korlátolt nemzeti-, faji-, állami- stb. közösségi elvet. Tehát a közösség elve, ha torz formában is, de kísért már az emberek a rétegeknél az öntudatában, amelyeket eddig - látszólag - az öntudat vezérelt. Ez a közösségre törő öntudat tagadhatatlanul zavaró: a világ nemcsak a közösségre vágyik. Egyben sebeit mutogatva állt a világ öntudat után."

A bosevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete. és tovább terjeszti a zavart

elméleti téren, ahogy politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útjuk...²³

A bolsevizmus azért sem jelent vonzó alternatívát a fasiszmusokkal szemben, mert egy szűk értelemben vett proletárdiktatúrát óhajt bevezetni egy olyan demokratikus diktatúra helyett, mely a kizsákmányolók kivételével mindenki másnak a legteljesebb demokrácia lenne. (József Attila itt a KMP hajdani Landler-frakciójához, a Blum-téziseket megfogalmazó Lukács Györgyhez állt viszonylag közel.)²⁴ A proletárdiktatúra bolsevik felfogásának bírálatában a költő még a pártidiktatúra kérdését is felvetette, íme: "A bolsevista elmélet ... fölvesz - legalább egy vagy két emberöltőre szóló - átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával, és ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellentmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el."²⁵ Mivel József Attila szerint a termelési eszközök állami tulajdonba vétele még nem jelenti valódi társadalmazásukat, Leninnek erre a mondatára - "Szovjethatalom plusz villamosítás - ez a szocializmus!" - csak így felel: "Ha ilyen egyszerű volna a dolog!"²⁶

A költő ezután is még számos politikai tanulmányt írt, de ahogy korábbi enémű írásai évekig csakis kommunista befolyás alatt álló kiadványokban jelentek meg, ettől kezdve sohasem adott cikket nekik, legföljebb verset, harmadközlésre. A költő megszakította a párttal való közösségét.

A most bemutatandó ismeretlen kézirat²⁷ egy a pártművészet kérdésével foglalkozó tanulmány 1934-ben papírra vetett fogalmazványának töredéke. Nincs benne a többi 33-as, 34-es tanulmányhoz fogható gondolati kincs, stílusa meglepően erős- és lendülettelen. Régen, az alkotáslelektani szemlélet virágkorában azt mondtuk volna rá: kinban született. Egy dolog bizonyos: azokat a mondatokat, amelyekben expressis verbis elhatárolja magát a kommunistáktól, és bejelenti, hogy a szociáldemokratákhoz csatlakozik, soha, semmilyen formában nem tette közzé. Ebben a legmagasabb erkölcsiség tanújelét láthatjuk. József Attila, fittyet hányva a pártfegyelemnek, nemcsak hirdette az antifasiszta népfront szükséges voltát, hanem el is hitte. Így önmagára is kötelezőnek ismerte el annak szabályait.

A szöveg jelentőségét tehát nem szabad mértéktelenül felnagyítanunk.

Egy kézirat töredék 1934-ből

E sorok írója költő. Ismeri a tudós szociológusok, közgazdák, politikusok elméleteit. Értetni véli a bolsevistákat, akik azt a hősi²⁸ lendületet kívánják a munkásoktól, melyben a mindennapi élettől szült apró vágyaikat²⁹ kellene megtagadniok - persze csak átmenetileg, mindössze harminc-negyven³⁰ évig - az osztály magasztos gondolataért. Értetni véli a³¹ szociáldemokratákat, akik - éppen megfordítva, mint a bolsevizmus hívei - a megszervezett osztály anyagi, azaz gazdasági és politikai erejével akarják az egyes munkás, az összes egyed útját egyengetni a mindennapi élet apró, de elengedhetetlen örömei felé. Amazokban³² egy idejét múlt hősiességnek³³ aktualizált agresszív gyönyöre tartja a lelket, olthatatlan szomjuk

illúzióért sóvárog sör helyett, emezekben a szürke végzet komor, de már-már meghitt gondolata emeli fel figyelmeztető ujját, hogy azért a kevés³⁴ anyagi jószágért, amely egy munkásember ösztönös jóérzésének alapja lehet, az egész, szigorú törvények szerint működő világot át kell alakítani. A költő legalább így látja. És amikor³⁵ döntenie kell a két tábor között, nem azért fordít hátat a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önként vállalni és kiutalni olyan³⁶ szörnyű szenvedéseket, amilyeneket tizenhét esztendeje napról napra szült³⁷ a szovjetorosz tetterd³⁸ a mai, eléggé oromtelen szovjetorosz életért, (egy³⁹ hasonló arányú kapitalista iparosítás sem halmozta volna⁴⁰ föl a borzalmaknak azt a tömegét,⁴¹ amely a kommunizmusnak csak a "hősi" korszakát jellemzi), mondom, nem azért vallja magát szociáldemokratának a költő, ha⁴² már választania kell, mert⁴³ visszariad a harctól, ámbar Arkhilokhos nem szégyellte eldalolni, hogy pajzsát, dárdáját elhajigálva menekült a csatából, amit különben Horatius is énekbe foglalt, hanem azért, mert a szociáldemokratáknak nincsenek a munkásosztály hőseiségébe vetett illúzióik. Tudják, hogy a munkások húst, kávé, sört akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének s akik szocialisták, azért azok, mert látják,⁴⁴ hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek fonalára akasztott húsvéti sonka az ő fejük fölött elérhetetlen magasságokban függ.⁴⁵

A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnak azok a munkások, akik éppúgy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő. Ezért amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtene és rendszereznek is, egy olyan eddig meg⁴⁶ nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol, olyan okra, amelynek hatékonyan⁴⁷ működő⁴⁸ létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincs szocialista szépirodalom,⁴⁹ ami nem⁵⁰ jelent kevesebbet, minthogy a mun-

összefoglalás

1/ A Vértess-féle konjunktúralovagok hazugságaival, amelyeket eddig sem vett komolyan senki, a jövőben egyáltalán nem kell foglalkozni.

2/ A pártból való "lehagyásról", amit a szervezeti szabályzat egyébként sem ismer, szó sem lehet.

3/ Am a kizárás tényét hangoztatókkal sem könnyű maradéktalanul egyetértetni. A szó szoros értelmében vett kizárást egy árnyalattal kevésbé tartom valószínűnek, mint a kilépés feltevést. Erre két okom van.

Az egyik: hogy a most előkerült irat nem utal kizárási határozatra, a bolsevistákról nagy kímélettel és megértéssel szól, és semmi személyes sértettségre utaló nyom nem található benne.

A másik: hogy József Attila nagyon szeretett, és tudott is vitatkozni. A párton belül is minduntalan vitákba bonyolódott; ezeknek talán legismertebb terméke a Jeszenszky (Molnár) Erikkal való tanulmányváltás. A párt részéről őt ért támadásokra is igen élesen szokott reagálni. Ilyen a "Bánat" című költeménye "az elvaduló csahos" ellen. Ilyen a moszkvai "Sarló és Kalapács" támadására készített kíméletlen válasza, mely két változatban is fennmaradt. Ilyen volt, emlékezésekből tudjuk, a ma lappangó "Miért nem én?" című műve is, melyet pedig talán már párttagságának megszűnte után írt. Különös, hogy az elképzelhető legnagyobb sérelem, a kizáratás nem hagyott kétségtelen nyomot sem ma ismert írásaiban, sem levelezésében.

A legvalószínűbbnek ezek után azt tartom, hogy a kizárási határozat már a költő kilépése után született, és az sem bizonyos, hogy a költő egyáltalán tudomást szerzett róla.⁵²

4/ József Attila és a kommunista párt viszonyát az eddigi szakirodalomban nagyrészt lelki történetként kezelik, mint egy szerelmi históriát. A párt részéről különféle sérelmek érik a költőt, végül még - egyesek szerint - ki is zárják: nem csoda, ha aztán József Attila hite megrendül. Az 1933-ban és 1934-ben írott tanulmányok fényében a dolgot egészen máshogy látjuk. A költő képes volt arra, hogy felülemelkedjék az őt személyében ért sérelmeken. A párttal való legfőbb ellentétei nem személyes eredetűek voltak, hanem lényeges és mélyreható elvi ellentétek, amelyeket tárgyilagosan, nagy meggyőző erővel fogalmazott meg. Mégcsak azt sem mondhatjuk, hogy igazságtalan vádakkal illette az akkor általa megfigyelhető, létező szocializmust.

5/ S végül egy születésnap i kívánság.⁵³ Létező szocializmust említettem előző mondatomban, s ez majdnem tautológia, hiszen a szocializmusnak talán legfeltűnőbb tulajdonsága, hogy létezik. Márpedig a történész szemében nincs külön létező és eszményi szocializmus. Nem lehet a mérleg egyik serpenyőjébe vetni az ifjú Marx néhány könyvét, a másikba pedig a Vörös Hadsereget. A szocializmus mindig az, ami éppen fennáll. S itt jön a születésnap i kívánság.

Legyen a szocializmus a képzelhető legteljesebb demokrácia. Nem az állam, hanem a társadalom rendelkezze a termelési eszközökkel. A hatalom ne legyen egy pártoligarchia kiváltsága, hanem mindenki egyaránt osztozzék benne. Legyen a szocializmus érzékeny egyéni szabadság és rabság ellentétére. Ha mindez megvalósul, akkor József Attila összes ellenvetéséről bizvást megfeledezhetünk.

Majd a szabadság békessége
is eljön, finomúl a kín -
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.⁵⁴

Jegyzetek

1. GARAI János, Ha a költő jobbra tér (József Attilának küldöm azok nevében, akik itt maradtunk), in Uő., Nyárutó, Bp., A szerző kiadása, 1934.
2. BALINT György, József Attila: Nagyon fáj, in Gondolat, III (1937), jan.-febr., 69.
3. HORVATH Márton, József Attila költészete, in József Attila. Lukács György és Horváth Márton előadásai, Bp., Szikra kiadás, 1946, 45-48.
4. VERTES György, József Attila és az illegális kommunista párt, in Irodalomtörténeti Közlemények, LXVII (1963), 193-218.
5. VERTES György, 1963, 209-210 szerint a kizárási legenda ősforrása DERY Tibor, Emlékül, in Szép Szó, VI (1938), jan.-febr., 42-43.
6. VERTES György, József Attila és az illegális kommunista párt, Bp., Magvető Kiadó, 1964.
7. SZABOLCSI Miklós, József Attila és az illegális kommunista párt viszonyának kérdéséhez, in Párttörténeti Közlemények, 1965, 4, 30-46; Kritika, III (1965) nov., 11-20; továbbá Uő., Változó világ - szocialista irodalom, Bp., Magvető Kiadó, 1973, 53-77.

8. HORVATH Márton, József Attila és az illegális kommunista párt, in Kritika, 1986, 2. 25-27. Fontos megemlékeznünk arról, hogy ezeket a kéziratban maradt válasszikkeket, melyek ma korlátozás nélkül tanulmányozhatók az MTA könyvtárának kéziratgyűjteményében, először GYERTYÁN Ervin ismertette egy 1966-ban íródott és 1985-ben megjelent tanulmányában: Egy konfliktus és legendái, in Uő., "Tisztán meglátni csúcsainkat". Tanulmányok József Attiláról, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1985, 56-109. Gyertyán bábáskodott az 1986-os publikációk körül is.
9. HOLLÓS KORVIN Lajos, Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén, in Kritika, 1986, 8. 17-22. (A bevezetőt GYERTYÁN Ervin írta.)
10. ÚJHELYI József, József Attila és a nem csituló viták, in Kritika, 1986, 11. 5-6. Később látni fogjuk, miért figyelemreméltó, hogy Újhelyi József szerint a vita, melynek során József Attilát nem zárták ki, épp 1933-34-ben folyt, és épp az antifasiszta "munkásegység" körül forgott. Ezt a hozzászólást azok is roppant becses adaléknak tarthatják, akik egyébként nem hisznek Újhelyinek.
11. HOLLÓS KORVIN Lajos cikkének bevezetőjében.
12. SZABOLCSI Miklós, A József Attila Emlékkönyvről, in Kritika, 1986, 11. 6.
13. József Attila Emlékkönyv, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957, 496. Nem került kereskedelmi forgalomba: a könyvtárakban elvileg zártan kezelik, de az OSZK-ban egy példány a szabadpolcon tanulmányozható.
14. Annál sajnálatosabb ez, mivel annak idején, Vértess cikkének közlésekor írott szerkesztőségi jegyzetében (Irodalomtörténeti Közlemények, LXVII (1963), 192.) Szabolcsi Miklós még a nagyobb történeti összefüggések figyelembevételét tartotta annak a kulcsnak, amellyel József Attila és a párt viszonyának rejtvényét meg lehet fejtetni, Vértess cikkéről pedig úgy vélekedett, hogy az "izgalmas kérdésről, de mégsem a legfontosabbról ... szól". Mindkét dologban, azt hiszem, neki volt igaza.
15. Idézi SZABOLCSI Miklós, 1986, 6.
16. S. a. rend.: HORVATH Iván, magyarázó jegyzetek: TVERDOTA György.
17. Mint nem szakembere a kérdésnek, nem tudom megítélni, a politikai eseménytörténetből mi szorul jegyzetelésre, mi nem. Forráskutatást e téren nem végeztem; kizárólag magyar és idegen nyelvű tankönyvekből és népszerű ismeretterjesztő munkákból tájékozódtam.
18. KENDE Péter tanulmánya, melynek tartalmára jól emlékszem, de címét elfelejtettem, az 1970-es évek második felében, az Irodalmi Újságban jelent meg. A pontos hivatkozás elmaradásának oka az, hogy e folyóiratot minden könyvtárunkban zár alatt tartják.
19. NAGY Csaba, Kísérletek a betiltott "Szép Szó" újjászervezésére, in Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXIX (1985), különösen 526; Ignóty Pál és Lukács György levélváltása 1945-46-ból, AMBRUS János bevezetőjével, in József Attila és a Szép Szó, szerk. HEGYI Béla és TARJÁN Magda, Bp., Lapkiadó Vállalat, 1987, 117-134.
20. József Attila összes Művei, III, s. a. rend. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958 (a továbbiakban JAöM, III), 147.
21. HOLLÓS KORVIN Lajos, 1986, 21.
22. JAöM, III, 147.
23. JAöM, III, 148.
24. LUKÁCS György, Blum-tézisek, in Uő., Történelem és osztálytudat, Bp., Magvető Kiadó, 1971. 661-691.

25. JAM, III, 149-150.

26. JAM, III, 152.

27. Fénymásolata a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, egyelőre jelzet nélkül.

28. (Korábban:) akik hősi

29. (Korábban:) vágyaik megtagadása

30. (Korábban:) megtagadniok - átmenetileg, tehát harminc-negyven

31. (Korábban:) érti a

32. (Eredetileg így. Később:) A költő úgy látja, hogy Amazokban (A beszúrás azonnal törölve, még mielőtt a korábbi mondatkezdő kisbetűre cserélődött volna.)

33. (Korábban:) hősiesség

34. (Korábban:) kis,

35. (Korábban:) A költő amikor

36. (Korábban:) azokat (...?)

37. (Korábban:) esztendeje szült

38. (Korábban:) áll (...?)

39. (Korábban:) hanem

40. (Korábban:) f

41. (Korábban:) borzalmaknak olyan tömegét,

42. (Korábban:) szociáldemokratának, ha

43. (Korábban:) nem azért, mert

44. (Korábban:) belátják,

45. (Törölve:) Vagy talán azért szocialisták, hálából, hogy Engelsnek és Marxnak, a gyárosnak és barátjának, a két filozofusnak, (így) aki melléjük állt, igaza legyen? A költő általában azért szocialista, mert belátja ezt.

46. (Korábban:) olyan meg

47. hatékonyan

48. (Korábban:) hatékony (így) működését

49. (Korábban:) irodalma.

50. (Korábban:) s

51. (A kézirat itt megszakad.)

52. Az itt ismertetett fölfogást erősítő további bizonyítékkal, az MTA Könyvtár Ms 5495/52. sz. kéziratával, melyre csak utóbb, Stoll Bélának hála figyeltem föl, egy későbbi írásomban visszatérek. Szintén akkor elemzem kritikailag FEJTŐ Ferenc különböző visszaemlékezéseit, melyek inkább a kizárás, illetve Arthur KOESTLER egyik visszaemlékezését (Egy halott Budapesten, in Mozgó Világ, IX. (1983), jún., 62-64, közléteszi VEZÉR Erzsébet), mely inkább a kilépés feltevéseivel harmonizál.

53. Tulajdonképpen két születésnaphoz is kötődnek jókívánságaim: Keserő Bálintéhoz és Vásárhelyi Miklóshoz egyaránt. Valeant!

Előadásomat 1987 augusztusában írtam, s először szűk közönség előtt, azon a bensőséges tudományos ülésen mutattam be, amelyet Keserő Bálint hatvanadik születésnapján rendeztünk, s amelyen átadtuk a szegedi mester tiszteletére készült, egyelőre kéziratos Emlékkönyvet. Abban végül mégsem ez a szövegem szerepel, hanem egy "Marót Károly és költészetszemlélete" c. tanulmányom. A hallgatóságból ugyanis többen - tapasztalt borúlátók! - közlési nehézségeket jósoltak, s én úgy éreztem, helyes lesz, ha ennek az előadásomnak más pártfogót keresek.

Azonnal meg is találtam a szövegben már egyébként is említett atyai jóbarátom személyében. Így történt, hogy a cikk, amelyet az

Olvasó a kezében tart, végül is a hetvenés Vásárhelyi Miklós tiszteletére (három példányban) kiadott Emlékkönyvből való utánkölés. (Az Emlékkönyv az OSzK-ban tanulmányozható.)

54. Tanulmányomat kéziratban elolvasta, tanácsaival segített, bátorított Bojtár Endre, Herner János, Ständeisky Éva, Szőke György, Veres András. Kéziratomban hibáit is javította Stoll Béla és Tverdota György. Mindannyiuknak köszönet!